

Ács Pál (1954) irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, kutatási területe a 16–17. századi irodalom- és művelődéstörténet.

A ráismerés Sophoklész *Elektrája* Bornemisza Péter színpadán

Ács Pál

Hiszed-é, ha mondom, hogy ezeröttszázba már Pesten Sofoklésznek tragédiáját, mely magyarra Bornemisza Péter deák által fordítottat, játszották? Elhiheted, mert a munka nyomtatásba megvan nálam” – írta Bessenyei György 1779-ben, *A Holmi* című esszégyűjteményében. Az *Electrát*, az első, teljes szövegében fennmaradt magyar drámát – melyet 450 éve, 1558-ban nyomtattak ki Bécsben – a honi felvilágosodás vezéralakja fedezte fel az irodalomtörténet számára, és azon mód meg is bírálta: „Ha Bornemisza Péter velünk tanácskozhatott volna, adhattunk volna talán neki a mai magyarságból valamit” – mondta Bessenyei. Bornemiszánál a következőképpen olvasta Aegisthus monológját:

„Mert ím egész Görögországot Agamemnonnak mind feleségével egyetembe bírom, gazdag urak, nagy fejedelmek, hatalmas királok hozzám hallgatnak, erős várakkal, kéncses városokkal nagy búséges vagyok.”

Ám ez nem tetszett neki, ezért versbe szedve tüstént át is fogalmazta, korának „klasszikus” ízlése szerint:

106	❦	107
nem mondottam, vífza vonom tfele. kedetemet, alázatos együgyűséggel al- kalmaztatván magamra e köz mondáit; <i>Cecus de colore</i>		„ drifpánia és az Romai királ öe Fel- fege hell tartóia fue szolgainak be- „ kefeget a Krifusnak általa kivanok.
XVdik R É S Z		El kezdí ofztán <i>Bornemifza Péter</i> a munkát, ihol van az elfő jelenés ízörül ízőra.
R É G I M A G Y A R S A G.		„ <i>A E g i s t u s</i> Kiczoda hitte vólna hogi „ Agamemnonnak gazdag kiralfága ill „ hirtelen ream maradna. Oh boldog „ szerentze mell aldót vagi the, hog „ ez mai nap ill nag gioneoruefeget „ és örömet, ennekem hoz àl! mert im „ egez Görög orfágot Agamemnonnak „ mind Felefeguevel egjetembe bírom, „ gazdag Urak, nagí Fejedelmek ha- „ talmas kiraliok hozzam halgatnak „ Erös uarakal kenczes Varafokkal na- „ gi búséges vagiok Rövideden valami „ testemnek kel minden eleg vagion jeles „ vadafo helieim vadnañ kenczen tor- „ kig vagion fat.
Hiszed é ha mondom, hogy ezer öt- százba már Pesten <i>Sofoklesnek</i> Tra- gediáját, melly magyarra <i>Bornemifza Pé- ter</i> Deák által fordítatot jádzották? El hiheted mert a munka, nyomtatásba meg van nállam, mellyből némely he- lyeket, a régi Magyar irás módja fzerint, mint e munka is nyomtatva van ide fel- jedzek, Az akkori <i>Palatinusnak</i> Na- dasdi Tamáfnak van ajánlva a <i>Tragedia</i> kit így ízólit az Iro.		Ha
Nemes, es vitézlo Pernelzich Gi- orginek. Az Nagisagos Nadasdi Ta- mas Uramnak, Magyar Orfágnak Na- dri-		

Bessenyei György az *Electráról*

*Agamemnon ágyát, feleségét bírom.
Hazája törvényét hatalmammal írom –
Melynek főrendjei jármomat felvették,
S kevély rangjaikat lábamhoz letették [...]*

Noha Bessenyei György felfedezése az utána következő száznegyven évben szinte feledésbe merült, és a kezében forgott kötet is elkallódott, *A Holmiban* ő mégis azt a kritikai konszenzust fogalmazta meg Bornemisza *Electrájáról*, amely később, a mű 1923-as újbóli felbukkanása után kialakult. Bessenyei nagyra értékelte a tényt, hogy Bornemisza az ókori görög irodalom egyik legkiválóbb drámai alkotását magyarította, kiemelve azt is, hogy a darabot színre vitték, jóllehet ez nem Pesten történt, miként ő gondolta, hanem Bécsben. Másfelől roppant régiesnek és szegényesnek, a nagy görög klasszikushoz némiképp méltatlannak érezte Bornemisza „régii magyarságát”, ezért is vállalkozott részleges „kijavítására”.

A 20. századi Bornemisza-elemzők voltaképpen a Bessenyei által kijelölt úton haladtak tovább. Köztudomású, hogy Bornemisza *Electráját* Móricz Zsigmond *Nyugat*-beli tanulmánya emelte a magyar irodalom kiemelkedő alkotásainak sorába – éppen eredetisége, Sophokléstől való markáns különbözősége, darabos, ám zamatos, egyéni nyelvezete miatt. Tegyük hozzá: 1931-ben Móricz *Magyar Elektra* címmel átdolgozta, „felújította” a darabot. Az első Bornemiszaról szóló irodalomtörté-

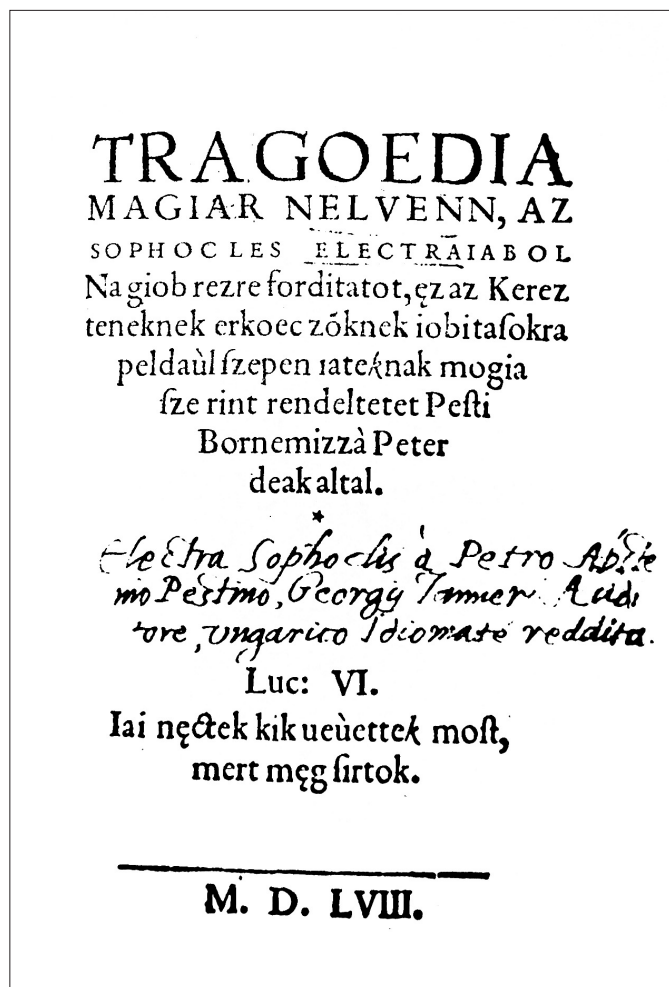
neti monográfia szerzője, Nemeskürty István igyekezett számba venni és rendszerezni a magyar *Electra* és görög forrása közti tartalmi, szerkezeti különbségeket. Megállapította, hogy a 16. századi színmű Sophoklés ügyes aktualizálása a humanizmus és reformáció szellemében. A monográfus számára egyértelmű volt, hogy Bornemisza irodalmi törekvései Katona József *Bánk bánját* előlegezik, a dráma központi problémája nemzeti ügy: a zsarnok királynő megölése. Nemeskürty részletesen elemezte Bornemisza újításait. A zömükben a dráma elején és végén olvasható szövegek hordozzák, úgymond, az aktuális mondani-valót, de azért „a sophoklési szövegekből is kibukkan [...] a 16. század”.

Nemeskürty elemzésének szembeötlő hiányosságai arra késztették a klasszika-filológus Borzsák Istvánt, hogy *Az antikvitás 16. századi képe* című könyvében tüzetesen összevesse Bornemisza fordítását Sophoklésszel, hiszen világossá vált számára, hogy „Nemeskürty eredetijének szerzője nem Sophoklés, hanem Devecseri Gábor”. Az összehasonlító szövegelemzés végső következtetései érthető módon még tovább erősítették a magyar feldolgozás és az eredeti közti kontrasztot, hiszen, mint Borzsák írja, „Sophoklés kifinomult művészi nyelve utánozhatatlanul hajlékony, árnyalt és tömör” – és ezzel Bornemisza Péter nemigen kelhetett versenyre.

Borzsák sikerrel határozta meg a magyar *Electra* szövegforrását is, ám a fordítást alapvetően befolyásoló egykorú szellemi mozgalmak kérdéskörét csak a legújabb időkben sikerült megnyugtatóan tisztázni. Ritoókné Szalay Ágnes Melanchthon Sophoklés-stúdiumáról szóló tanulmánya – Borzsák előfeltevései nyomán – bebizonyította, hogy Bornemisza drámájának igen gazdag magyar és latin paratextusaiban (címlap, illusztrációk, ajánlás, előszó, summák, hálaadás és intés, utószó, kíséző epigrammák stb.) szövegszerűen fellelhetők a Philipp Melanchthon Sophoklés-kollégiumán elhangzott alapvető tanítások. Tudvalevő, hogy Melanchthon – aki Bornemisza bécsi görög-tanárát, Georg Tannert (és a későbbiekben magát Bornemiszt) is oktatta Wittenbergben – pártfogolta és inspirálta Sophoklés, Euripidész és Terentius darabjainak színpadi feldolgozásait, és a reformáció szellemében értelmezte, aktualizálta ezeket, folytatva és kiteljesítve az *interpretatio Christiana* régi hermeneutikai gyakorlatát. Köztudomású, hogy a melanchthoniánus Tanner adta Bornemisza kezébe Sophoklést, és az ő elemzései indították arra a bécsi magyar deákot, hogy a reformáció fellelőjéből kisugárzott szellemben fordítsa le az *Elektrát*. Érdemes megjegyezni, hogy az egyetlen példány, amelyet Bornemisza könyvéből ismerünk, Georg Tanneré volt.

A Bornemisza-filológia új eredményei elősegítik a prédikátor-író gondolkodásmódjának megértését, egyszersmind jól illeszkednek Bessenyei György egykori megfigyeléseire. Arra a következtetésre vezetnek, hogy Bornemisza elsődlegesen nem az antik auctor szövegét, hanem Melanchthon tanításait közvetítette „nemes tanuló barátainak”, akiknek kérésére a drámát megírta és megrendezte. „Olvastad a dolgokat, nem szükség hát, hogy a különbségekről többet írjak” – így zárja Bornemiszaról szóló esszéjét Bessenyei. *Sapientia sat*. Bornemisza drámája nem felel meg semmilyen klasszikus ideálnak.

Vajon igaz-e ez? Az eddig felvázolt nézőpontból tekintve kétségtelenül igaz. A különbségek valóban nagyon szembeötlők. Aegisthus és Clytemnestra egy feslett életű magyar főúri pár jelmezében pózol. Az elvtelen köpönyegforgató, haszonleső

Bornemisza *Electrájának* címlapja

„királszolgája” Parasitus Bornemisza „teremténye”. Az antik kar néma szereplők, „leányasszonyok” csoportjaként van jelen a színpadon, a karvezető, egy Chorus nevű „vényasszony” szolgálóvá alakul. Orestés Mestere leginkább protestáns prédikátorra hasonlít örökös moralizálásával. Mindezek nem illenek Sophoklés tragédiájába. A „Nehéz az békának az dér”; avagy „Vesztegy csak, kurvanő leánya”; „Vesztegy, nagy kabola” jellegű törölmetszett magyar közmondások és kiszólások sem antik csengésűek. Ezek mind a Bornemisza-szakirodalom közhelyei.

Más perspektívából viszont azt észlelhetjük, hogy mégiscsak Sophoklés hű fordítása ez a szöveg. Nemeskürty észrevétele – és ebben Borzsákkal szemben is igaza van –, hogy ha „magát a tragédiát a görög eredetivel egybevetjük, azt láthatjuk, hogy Bornemisza Sophoklés művét teljes egészében átvette, s az átdolgozás voltaképpen *kibővítés*”. Azt viszont Borzsáknak sikerült bebizonyítania a teljes korábbi szakirodalom ellenében, hogy Bornemisza Péter a görög eredetiből, és nem valamely latin adaptációból dolgozott – természetesen görögprofesszorának, Georg Tannernek irányításával.

A dráma ajánlásában maga a szerző is világosan tisztázza Sophoklés eredeti tragédiájához való viszonyát: „Választám azért az bölcs Sophocles Tragödiáját, melyet *Electrának* hínak. Mely Sophoclest, értem tudós emberek könyvéből, hogy az régi bölcs görögök között jelesb ritkán volt volna, kinek minden írása csudálatos és minden tudósok között nagy kedves. Mert noha pogán nemzet volt, de mindazonáltal oly eszesen minden dolgába cselekedett, hogy az községnek előmenetelire lenne. Azért ez játék is (kit az bölcs jámbor gondolt és szerzett, én pedig csak magyarul fordítottam jobb részébe, jóllehet az játéknak szebb voltáért sokat hozzáadtam és más módon rendelttem, kit mindazonáltal neki tulajdonítok, mert az ő akaratját követtem) oly bölcsességgel vagyon őtűle, kiből nemcsak pogán, de minden jámbor keresztényen is örökkévaló példát vehet”.

Ez a szerzői megnyilatkozás segíthet pontosabban látni a magyar *Electra* allegorikus értelmezésének egész problematikáját. Gyakran olvashatjuk ugyanis, hogy Bornemisza keresztény drámává, reformációs színművé, nemzeti tragédiává alakítja át az *Elektrát*. Sokszor megállapítják azt is, hogy a mű a paráznaság és a gyilkosság bűnének isteni megtorlásáról, a zsarnokok bukásáról, az isteni igazság győzelméről „szól” – s ily módon nem is Electra alakja áll a középpontban, hanem – kinek-kinek az ízlése és elképzelése szerint – Aegistus, Clytemnestra, Orestes vagy éppen Chrysothemis.

Bornemisza művében nem ez történik. Ő Sophoklés tragédiáját nem azért választotta ki, hogy kiforgassa azt eredeti tartalmából, ellenkezőleg, azért, hogy közvetítse, feltárja, és a játék során kibontsa a benne rejlő mélyebb jelentésrétegeket. Másképpen fogalmazva: itt a hipertextus nem írja fölül a textust, csak körülöleli és értelmezi. Nem véletlen, hogy a drámába be-

Orestés és Elektra, Menelaos munkája. Kr. u. 1. század
(Róma, Palazzo Altemps, forrás: Wikimedia)

illesztett szövegbővítvények leginkább a mű elején és végén találhatóak. Amikor a szerző ezeket a saját invenciójából való toldalékokat „az játéknak szebb voltáért” hozzáillesztette Sophoklés tragédiájához, épp hogy nem a mű esztétikai hatását igyekezett növelni, hanem oktatni akart általuk, hiszen a „szép” szó ebben a 16. századi kontextusban nem mai jelentésében áll, hanem annyit tesz: ‘hasznos’, ‘tanulságos’, vagyis: ‘jó’. A drámaszöveg Bornemisza-féle kiegészítése tehát szoros kapcsolatban áll a protestáns paratextusokkal, míg maga a sophoklési mag lényegileg érintetlen marad. Bornemisza a reformáció hermeneutikai elvei szerint mély tisztelettel fordult a művek szó szerinti alapjelentéséhez – jelen esetben Sophoklés görög eredetijéhez –, és csak ezen keresztül engedte érvényesülni, lépésről lépésre haladva, a morális és misztikus jelentéssíkokat. Ez a szemlélet tette lehetővé számára, hogy – szellemes és szép megfogalmazással – a játékba bevezetett újításokat is Sophoklésnek tulajdonítsa. A mű egészének „rendelése”, kidolgozása az eredeti cselekmény menetére irányítja a figyelmet. Vagyis a magyar *Electra* Bornemisza szándéka szerint nem parafrázis, nem is parabola, hanem a legnemesebb értelemben vett imitáció. Erre utalt az író akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy ő mindenben Sophoklés akaratát követte.

A tragédia középpontjában tehát Electra, a meggyilkolt „Agamemnon királ leánya” áll. Az ő sötéten lobogó érzelmei – gyűlölet és szeretet, szenvedély és szenvedés – töltik be a dráma terét és idejét, minden más szándék és akarat az ő szándékával és akaratával találkozik, és csakis a vele folytatott dialógusban képes megnyilatkozni. Húsz évvel az után, hogy a trójai háborúból hazatérő apját anyja, Clytemnestra, és annak szeretője, Aegistus orvul megölte, őt egyre csak a vérbosszú vágya hajtja és élteti:

Ó, szívem atyám, ó atyám, Agamemnon királ, mely híres-neves, mely gazdag, mely hatalmas királ valál te! Ó atyám, én édes atyám, mint veszél te két förtelmes, hitván

lator miatt! Jaj, jaj, én is mint veszek! [...] Ó, ki keserű az én atyám halála! [...] Ó, ki keserves életem vagyton nekem! [...] Ó, megfojt, megfojt ez engemet, hogy az én atyámnak tiszta ágyát undok ember megförtözi. [...] Vajh vesztené Isten azt, azki engem ily keserűségembe nem szán! (1. felvonás, 5. jelenet)

A kissé átszerkesztett *prologos*ban Electra jajkiáltása hallatszik. Siratja apját, és siratja önmagát. Ez a panaszhang a tragédia alapszólama, mely az összes többi szólam felett uralkodik. A kérlelhetetlen, minden belátást és megfontolást elutasító nőalak teljességében Sophoklés alkotása, érzelmeit tekintve Bornemisza alig változtat rajta. Élektra abszolút morális fölénye – amit a magyar változat specifikumaként tartanak számon – következetesen érvényesül a görög eredetiben is. Aigisthos és Klytaimnéstra Sophoklésnál nem csupán gyilkosok, hanem „vérparáznák” is:

*És azt is látom, áldozatot hogyan locsol
A tűzhely mellett, hol megölte egykor őt;
És végül azt, mi vétküknek legalja már,
Apám ágyában hálni a gyilkost magát
Nyomorult anyámmal, hogyha még nevezhetem
Anyámnak azt, ki avval összefekhetik,
A fürtelemmel vakmerően együtt él
S a bosszuló Erínysektől nem remeg...*
(Devecseri Gábor fordítása, 269–276. sor)

A Bornemisza-féle magyar változathoz persze hiányzik az antik tragédia „igazi” szelleme, hiányzik az a földalatti istenvilág, amelyre a bosszúszomjas Élektra következetesen hivatkozik, megmarad viszont a vallásos elragadtatás – Kerényi Károllyal szólva „megragadottság” –, amely a görög hősnő pátoszát alakítja. Noha ez a mélyen átélt *pietas* Bornemiszánál nem az árnyak közt lakó Diké törvényét képviseli, mégis ahhoz hasonló, föld alá kényszerült, elnyomott, s onnan lávaként feltörő erő. Ezzel az erővel a tragédia protestáns érzelmű hallgatósága nyilvánvalóan szívesen azonosult.

A darab cselekménye a hősnőnek a többi szereplővel folytatott dialógusaiban bontakozik ki. Ezek a párbeszédok, a dráma „nagyjelenetei”, maradéktalanul megtalálhatók Bornemisza átültetésében. Ezekben jutnak érvényre Élektra legfontosabb érzelmei: a gyilkosok engesztelhetetlen gyűlölete, Orestés kimondhatatlan szeretete, és – két véglet közt egy harmadik érzés – a megalkuvó Khrysothemis iránti szánalommal vegyes megvetése. A gyűlölet, a megvetés és a rajongás három híres dialógusát vesszük most sorra, szó szerinti, sophoklési megfogalmazásukban, és a reformáció szellemében megfogalmazott paratextusok fényében.

Élektra legfőlényesebb összecsapása a „sötét oldal” erőivel: anyjával, Klytaimnéstrával folytatott vitája a második *epeisdion* kezdetén (Bornemiszánál ez a III. felvonás első jelenete). „Sophoclesnél valami keménység, a mai érzés előtt durvaság, nyilatkozik a különben pompásan stilizált jelenetben: két érc-keménységű lélek összecsapása szikrázik benne” – írja Péterfy Jenő. Bornemisza Péternek talán lett volna oka megkurtítani vagy átírni ezt a jelenetet, hiszen Clytemnestra elvetemülten bár, de mégiscsak emberi érzésekkel, józan érvekkel bocsátkozik bele a vitába. Bornemisza azonban a merev kioktatás he-

lyett Sophoklés költői dialógusait választotta. Bátran hagyta érvényesülni Clytemnestra érveit, melyekkel Agamemnon megölését indokolta: *Nem tagadom, azkit én míveltem, mert méltán míveltem* – mondja a királyné, kifejtve, hogy bosszúból cselekedett, megtorolta leányának, Iphigeneiának szörnyű halálát, akit Agamemnon feláldozott, mert csak így engesztelhetette ki Diana istennő haragját: *Én szültem véres veritékkel, én tartottam nagy keserűséggel, nagy nyughatatlansággal. Azért én töttem, én töttem, nem tagadom senki előtt, mert megérdemlettem.* Ezek az érvek azonban eltörpülnek Electra riposztja mellett: *Ha pedig azt mondtad, hogy halált halállal kell megfizetni, az tennen tőröddel magadat megöled, mert te az én atyámat megöled méltatlan, kiért tahát te is méltó vagy halálra. De ha kívánod hallani, ím megmondom ám, miért vesztéd el, áruló*

Az Electra fametszetes illusztrációi
(a címlap hátoldala)

(mert az vagy) az én atyámat: Mert mindörökké telhetetlen valál az nagy bujaságban!

A bűnös királyné összezavarodik, és megtörik lánya szavainak súlya alatt, és ezen túl már csak durvaságokat lövell felé: *Eredj, co, be innet, istenveszett* – sziszegi, miközben Istenhez fohászkozik. A görög eredetiben Apollón Lykeioshoz, a pusztító erejű Farkas-Apollónhoz szól az ima, ahhoz az istenséghez, aki már a *prologos*ban rendelkezett Klytaimnéstra méltó büntetéséről. Ez a könyörgés sem pogány, sem keresztény kontextusban nem található meghallgatásra.

Mindez Sophoklésnál is olvasható, ő az, aki dialektikusan összekapcsolja a paráznaság és gyilkosság bűntetteit. Melanchthon *Elektra*-elemzései éppen ezekből az összekulcsolódó fogalmakból vonták le a legfőbb erkölcsi tanulságot, hangoztatva, hogy ezt a két főbűnt elkerülhetetlenül követi az isteni büntetés. Erre épül a wittenbergi szellemű misztikus elvonatkoztatás: a házasságtörés értelmében vett paráznaság a legfőbb bűn: az Istennel kötött frigy megszegése. Tudjuk, hogy ez az értelmezés bősséggel helyet kap a magyar *Electra* paratextusaiban, leglátványosabban a mű illusztráción, melyek Dávidnak Bethsabéval való paráznalkodását Káin gyilkos tetteivel foglalják egybe. Irodalmi szempontból mindenképp nagy nyereség, hogy ezek a paratextusok nem hatoltak be mélyebben a dráma szövegébe, és Bornemisza megelégedett azzal, amit Sophoklésnál talált.

A II. felvonás negyedik jelenetében lép föl a tragédia egyik különös – jellegzetesen sophoklési – karaktere: Chrysothemis, „Electrának öccse”, azaz mai szóval húga, aki hozzá hasonló alávetettségben él a királyi udvarban, szereti nővérét, megveti a trónbitorló bűnösök uralmát, de elfogadja a fennálló viszonyokat, és nem lázad. „Így lép szembe a heroikussal a gyöngébb testvér, s esik az ellentét által még sötétebb, tragikus árnyék Elektrára” – írja róla Péterfy Jenő. Karl Reinhardt klasszikus Sophoklés-monográfiájában még erősebben fogalmaz. A hatalommal szembeni meghunyászkodás és a következetes szembe-szegülés konfliktusa nem tud feloldódni, nem enyhül a nővérek viszálya, és a fel-fellángoló vitákban Elektra kimondottan agresszívnek mutatkozik szelíd húgával szemben. Párbeszédeiket Bornemisza is eredeti tartalmukhoz hűen közvetíti: *Ó, ki nagy bűn édes atyádról elfelelkezned és az te dögös anyádnak szolgálnod! [...] Hopp, mely kellemes bánat ez, kellemes sírás. Együtt tobzódol az latrokkal, élsz, mint asszony, különb-különb étkembe gyönyörködöl – énnekem meg csak az kenyírben sincs – vádaskodik Electra.*

Reinhardt a „bolondság” és „okosság” ellentétpárjába sűríti a testvérpár konfliktusát. Bornemisza nem fordítja le Sophoklés azon sorait (345–346), melyekben Elektra választás elé állítja húgát (ez a formula egyébként Devecseri Gábornál is kimarad): „Válassz tehát: légy bolond, avagy okos: olyan, aki feledí szeretteit”. Ám Bornemisza később pontosan idézi a

nicerűfegem. The vag az Orestes, iol esmerlek, ez beliegraelis meg esmerem. Oh: nagi cœcemembe houa legiek, most születtem ez vilagra. kez vagiok imar meg halni, penig Isten ell hozot ædes aram. O R E S T: vezteg imar io Nenem, im meg iüttem imar. E L E C T: Latlak nagi szerelmem, cœrül az en lelkiem the benned, Teged egiedül ohaitotalak. Legien hala az Istennek, hagi meg kocniebitel engemet. oh nagi gicenicerűfegembe houa legiek, cœcemembe le czordul az kocniü szememcœl. Chorus latode, ez az en eggietlenem az Orestes, Leani azzoniok nezettek erre ez az ky meg holt vala im fel tamaztotta az Isten. C H O R V S: Latomedcs Azzoniom, penig

penig meg hozta az vt Isten cœfellege, cœrülcœm es keuanom cœkigelmenek minden io szcenczeiet. E L E C T: O szuem edes aram Orestes iokor hozot az vt Isten, mert ez mai nap kellet volna nekem ell veznem: Ægiftus ma ment ky, hagi az en vezzedelmemre helietkerrefien. O R E S T E S: Megercœtettem mindent, gondot vifel az vt Isten reank. Azt eritem ezentül meg iü, de ha Isten fegit, ket Oraig minden safarfagoktul mind az kettœt meg mentem. E L E C T: Oh Isten, Isten, ald meg ennek kezet. Iai eggietlenem, meg halokerterted cœcemembe. O R E S T E S: veztegio Nenem, fenkinek femmit ne foll, E L E C T R A: kitül felsædes Aram. O R E S T: Iob G ij czende

A felismerési jelenet

fogalompart a nővérek elmérgesedő vitájában, mikor – Orestes halálhírének tudatában – Electra maga készül végrehajtani a bosszúművet, és ebbe Chrysothemist is szeretné bevonni (IV. felvonás, második jelenet). A retorikailag gondosan kimunkált rábeszélés (*peithó*) hiábavaló, Chrysothemis meghátrál, és a kettőjük közti ellentét feloldatlan marad:

CHRYSOT: *Édes néném, nem szégyenled-e mondani, nem ládd-e, tiszta bolondság, amit beszélsz [...]*

CHORUS: *Igazat mond, jobb, ha ezt míveled. Embernek nagy bölcsesség időhöz magát szabni [...]*

CHRYSOT: *Nem hagylak, édes néném, csak bolondságot ne beszélj!*

ELECTRA: *Nem bolondság az, mi megmaradásunkra való tanács. [Kiemelés tőlem – Á. P.]*

Ez a testvérvita a wittenbergi Sophoklés-elemzőket is foglalkoztatta, s „nem kétséges, hogy a pálmát Chrysothemis *modesztitája* nyerte el az önfeláldozó, de mégiscsak izgága Elektrával szemben” – fejt ki Ritoókné Szalay Ágnes. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy azt a figyelmeztetést, melyet a Bornemisza-féle *Electra* vezérgondolatának tekintenek, a Chorus akkor mondja ki, amikor végighallgatja a két nővér civódását: „Nem siet, sem késik az Isten.” Ez az enigmatikus gondolat a mű paratextusaiban sűrűn vissza-visszatér, és erre reflektál a könyv címlapján a hegyi beszédből való bibliai idézet is, melyben Krisztus a gazdagokat és jóllakottakat fenyegeti: „Jaj néktek, kik nevettek most, mert még sírtok!” (Lk 6, 25)

A dráma cselekményében kétségkívül Sophoklés intenciói érvényesülnek, és Electra „bolondsága” győz Chrysothemis „okossága” felett. Morális értelemben is elutasításra talál a megalkuvás, mind antik, mind keresztény értelemben. Az isteni büntetés siettetésének, a végítélet közelségének kérdésé-

ben tehát eltérés mutatkozik a wittenbergi szemléletű paratextusok és a dráma szövege között. Úgy látszik, e téren Bornemisza (és Sophoklés) radikálisabb felfogást vallott, mint Melanchthon.

Az *Elektra* fordulópontja a híres nagyjelenet, a „ráismerés” (az aristotelési *anagnórisis*), melyben a hősnő vad szenvedéllyel siratja, de végül felismeri halottnak hitt öccsét, Orestés. *Orestes, Orestes, miért hagytál el engem?* – sóhajtozik Elektra még a ráismerés előtt. Borzsák István meglátása, hogy Bornemisza itt bibliai reminiscenciákkal szövi át a sophoklési szövegeket: „A felismerési jelenet elemzésének legmeglepőbb eredménye az, hogy Bornemisza – korántsem a sophoklési szöveg mélyreható vallástörténeti vizsgálata, inkább csak bizonyos hasonlóságok keresztény átértelmezése (*interpretatio Christiana*) révén – Orestésnek a meghaló és mégis élő isten antik misztériumához hasonlított sorsát Krisztus halálának és feltámadásának keresztény misztériumaként érzékeltette”.

Érdekes ehhez hozzáfűzni, hogy Sophoklés úgy alakította az események menetét, hogy a ráismerés a királyi palota előtt, közvetlenül a bosszú bekövetkezése előtt történjen meg, és ezzel is Elektra személyére kívánta irányítani a figyelmet. A mítoszi és epikus hagyomány szerint ugyanis Elektra jóval korábban, még Agamemnón sírjánál ismert rá Orestésre, miként ez Aischylos *Áldozatvivők* című darabjában olvasható. Sophoklésnél is Orestés a megszabadító, de a történet hőse mégiscsak nővére, aki kimondhatatlan csalódásból jut végtelen örömbbe. A lány érzelmei hatalmas hullámokat vetnek, míg Orestés kezdettől fogva tudja, hogy „halála” csupán látszat, kegyes csalás – miként ezt Karl Reinhardt nyomatékosítja. Elektra azonban – lélekben – valóban meghal, majd valóban új életre kel. Nagyon jellemző, ahogyan Jean-Paul Sartre modern *Elektra*-feldolgozása színről visszajára fordítja a klasszikus dialógust: „ELEKTRA: Ki vagy? ORESTÉS: Idegen.”

Felhasznált irodalom

- Aischylos, *Áldozatvivők*, ford. Devecseri Gábor: *Aiszkhülosz drámái*, Szepessy Tibor (utószó), Devecseri Gábor, Ritoók Zsigmond (jegyzetek), Budapest, Magyar Helikon, 1971, 255–300.
- Balogh Ilona Judit, *Bornemisza Péter igehirdetői magatartása írásai tükrében*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanárképző Főiskolai Kar, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, 1998 (kézirat).
- Bartók István, „Írás magyar nyelven». Bornemisza Péter programnyilatkozatának kritikátörténeti jelentősége”: *Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2001, 7–8.
- Bessenyei György, *A Holmi*, szerk. Bíró Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983 (Bessenyei György Összes Művei), 1983, 248–250.
- Bornemisza Péter, *Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájából, nagyobb részre fordítatott, és az keresztényeknek erkölcsöknek jobbítására például, szépen, játéknak módja szerint rendeltett*, Bécs, Raphael Hoffhalter, 1558. – Faksimile kiadás, szerk., kísérő tanulmány Ferenczi Zoltán, Budapest, Rényi Károly, 1923; online kiadás: <http://www.elib.hu/00600/00625/00625.htm>
- Borzsák István, *Az antikvitás 16. századi képe. Bornemisza-tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 15–132.

Ezt a tragikus állapotváltást rendkívüli nyelvi erővel érzékelteti Bornemisza az V. felvonás második jelenetében:

Te vagy az, Orestes, jól esmérlek, ez bélyegről is megismerem! Ó, nagy örömömbbe hová légyek? Most születtem ez világra! Kész vagyok innár meghalni, pedig Isten elhozott, édes arám.

Nagyszerű dramaturgiai és költői fogás ez: Orestés halálának és feltámadásának látszat szerint való pusztá gondolata Elektra szenvedése révén valóságossá válik. A királylány ugyanis önmagáról beszél. Őt éppen ezen a napon kívánta elveszejteni aljas mostohaapja. Idejében jött hát a „megváltó”:

Ó, szívem, édes arám, Orestes, jókor hozott az Úristen, mert ez mai nap kellett volna nekem elveszнем. Aegistus ma ment ki, hogy az én veszedelmemre helyet keressen.

Bornemisza *Electrája* tehát még itt sem zökken ki antik kerékvágásából. Értelmezni persze sokféleképpen lehet – lehetett. A nagy felismerési jelenet erkölcsi vonatkozásban a hitben összetartozók kötelékét, a „testvérek” közötti szeretetet példázhatta, míg az üldözött, ám végül győzedelmeskedő nőalakban a kiválasztottak közösségét ismerhette fel a protestáns hallgatóság. Maga Bornemisza élete végén úgy gondolt vissza ifjúkori drámájára, mint a reformáció érdekében kifejtett első fáradozására. Az agkori emlékezetben persze sok minden összemosódik. Amikor Bornemisza Péter az *Electrát* megírta, még nem döntött arról, hogy protestáns teológus-prédikátor legyen-e. Ez a könyv még a „deák” műve, ifjúkori egyetemi dolgozat, ha úgy tetszik, iskoladráma. Az idős író mégsem tagadta meg egykori önmagát, amikor az *Electrát* vallásos műnek látta. *Végső soron* ezt Sophoklés sem gondolta másképp.

- Borzsák István, „A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965) 433–446.
- Borzsák István, „Sophokléstől Bornemiszáig”: uő, *Dragma. Válogatott tanulmányok I.*, Budapest, Telos, 1994, 30–39.
- De Roguin, Claire-Françoise, „Apollon Lykeios dans la tragédie. Dieu protecteur, dieu tueur, »dieu de l’initiation«”: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique* 12 (1999) 99–124.
- Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, Nemeskürty István (szerk.), Ritoókné Szalay Ágnes (az *Electra* latin utószavát fordította), Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, 541–599, 1259–1261.
- Kardos Tibor – Dömötör Tekla (szerk.), *Régi Magyar Drámai Emlékek I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 791–843.
- Kerényi Károly, „Az örök Antigone” (1934): uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Komoróczy Géza – Szilágyi János György (vál., szerk.), Budapest, Magvető, 1984, 150–161.
- Latzkovits Miklós, „Bornemisza Electrájának Chorusa. Néma szereplők a 16. századi magyar színpadon”: uő, *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, Budapest, Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti füzetek 161), 83–94.
- Móricz Zsigmond, „Bornemisza Péter Electrája”, *Nyugat* 23 (1930), 24. (karácsonyi) szám, 809–822.

- Nemeskürty István, *Bornemisza Péter, az ember és az író*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959 (Irodalomtörténeti könyvtár 4), 47–71.
- Péterfy Jenő, „Sophocles”: *Péterfy Jenő összegyűjtött munkái II.*, Budapest, Franklin-Társulat, 1902, 1–41.
- Pirnát Antal, „A magyar reneszánsz dráma poétikája”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969) 527–555.
- Reinhardt, Karl, *Sophokles*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1933.
- Ritoókné Szalay Ágnes, „Melanchthon Szophoklész-kollégiuma”: *Lelkipásztor* 17 (2004) 259–263.
- Sartre, Jean-Paul, *A legyek*, fordította Hubay Miklós, Jean-Paul Sartre, *Drámák I.*, Budapest, 1968, 5–87.
- Schulek Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584. A 16. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron–Budapest–Győr, Keresztyén Igazság, 1939.
- Sophocles, *The Plays and Fragments, with critical Notes, Commentary and Translation in English Prose, Part VI., The Electra*, R. C. Jebb (ed.), Cambridge, The University Press, 1894.
- Sophoklész, *Élektra*, Devecseri Gábor (ford.): *Sophoklész drámái*, Tencsényi-Waldapfel Imre (utószó), Szilágyi János György (jegyzetek), Budapest, Magyar Helikon, 1959, 133–200.
- Szabó András, „Bornemisza Péter Életrajzának háttéréhez”: *Csonka Ferenc 80. születése napjára*, Budapest, Balassi Kiadó, 1996, 19.